

SVĚTONÁZOROVÁ VÝCHOVA A VYSOKOŠKOLSKÉ UČEBNICE

JOSEF LINHART

Psychologický ústav ČSAV, Praha

KAREL PAVLICA

Vysoká škola politická ÚV KSČ, Praha

Vedoucí úlohu mezi složkami komunistické výchovy občanů ČSSR má *světonázorová výchova*. Na její všestranný rozvoj nás permanentně orientuje Komunistická strana Československa, neboť jak bylo zdůrazněno na jejím XVI. sjezdu, celá „... historie revoluce i budování socialismu nám dává dostatek příkladů svědčících o tom, že člověk vyzbrojený marxismem-leninismem, hluboce přesvědčený a zanícený pro pravdu socialismu neustupuje před překážkami, neztrácí jistotu ani v nejtěžších životních situacích a nebojí se podstoupit zápas za uskutečnění socialistických ideálů.“¹⁾

Cílem světonázorové výchovy je zformovat *vědecký světový názor* jako základní rys socialistické osobnosti, bez něhož se nemůže stát plně vzdělanou, morálně politicky vyspělou a čínorodou. Jejím úkolem je rozvíjet jednotlivé složky psychiky a jednání člověka na podkladě vědeckého světového názoru a utvářet tak celkovou strukturu vědomí a činnost lidí, aby odpovídala objektivním společenským i přírodním zákonitostem a usměrňovala je k uvědomělému aktivnímu budování rozvinuté socialistické společnosti. Jde tu o složitý vývojový proces, který má vnitřní dynamiku i své specifické konflikty, v nichž jednotlivé prvky a rysy vědeckého světového názoru se vštěpují do vědomí a upevňují se v něm kritickým zhodnocením a překonáváním vlivů buržoazní ideologie a buržoazních postojů. Světonázorová výchova je složitou psychologicko-pedagogickou záležitostí, orientující se na formování celé širě lidského vědomí a společenských vztahů člověka. Má komplexní povahu, rozvíjí se od mládí až do dospělosti. Významná je zejména *na vysokých školách*, neboť vyzbrojuje studenty nejen světonázorovými poznatky, ale i metodologickými přístupy, které jim umožňují vědecky správně pronikat do podstaty různých jevů a procesů, do jejich geneze, souvislostí, podmíněnosti atd. Na tuto skutečnost upozorňoval již M. I. Kalinin: „My učíme marxismus-leninismus jako metodu, jako prostředek, pomocí kterého správně určujeme politické, společenské a osobní chování. Považujeme ho za mohutný nástroj pro praktický život člověka.“²⁾

Světonázorová výchova, má-li být účinná, musí *působit na všechny stránky psychiky studenta*. Pro utvoření vědeckého světového názoru jsou výchozí pevně osvojené a všestranně pochopené vědomosti o základních jevech přírody, společenského života a způsobech poznávání objektivní reality. Toho se dosahuje rozvojem racionální stránky světonázorové výchovy, tj. osvojováním systému vědeckých poznatků. Z tohoto hlediska důležité místo ve světonázorové výchově patří *vysokoškolským učebnicím*. Svou vědeckou úrovní a *důslednou marxisticko-leninskou ideovou zaměřeností* mají připravovat mladou generaci odborných

1) XVI. sjezd KSČ. Praha, Svoboda 1981, s. 43–44.

2) Kalinin, M. I.: O komunistické výchově. Praha, SPN 1954, s. 55.

a vědeckých pracovníků na zodpovědné úkoly, které plní naše inteligence při výstavbě socialistické společnosti, při dalším rozvíjení vědeckotechnického pokroku a ve vědě samotné. Nároky jak na jejich vědeckou, tak i ideovou úroveň přirozeně neustále rostou. Proto je úkolem všech vědeckých institucí, včetně vědeckých kolegií Československé akademie věd, aby se touto důležitou otázkou soustavně zabývaly. Přes značnou snahu příslušných orgánů zůstávají zde některé úkoly dosud nedořešené. Především je nutno zvýšit ve smyslu závěrů XVI. sjezdu KSČ úroveň kritického hodnocení dosažených výsledků a usilovat o co nejvyšší kvalitu jak ve vědecké práci, tak při předávání výsledků vědy i společenské praxi.

Nedávno vyšla vysokoškolská učebnice (pro filozofické fakulty) s celostátní působností pod názvem „Úvod do studia psychologie osobnosti“ (Praha, SPN 1983, 231 s.), jejímž autorem je K. Balcar. Je třeba uvítat každou snahu po odstranění nedostatků původních psychologických učebnic, tím více pak učebnici z oblasti psychologie osobnosti. Vždyť osobnost, jak právem uvádí i sám autor, je jedním z ústředních témat marxistické psychologie. Zároveň se jedná o téma metodologicky velmi náročné. Správný, vědecky fundovaný metodologický přístup umožňuje nejen proniknout do podstaty zkoumaného jevu, ale zároveň vede studenty k metodám vědeckého, dialektickomaterialistického myšlení. V dané stati se proto zaměříme na metodologická hlediska, z nichž Balcarova učebnice vychází, a pochopitelně poukážeme i na to, do jaké míry přispívá k formování vědeckého, marxisticko-leninského světového názoru studentů. Neklademe si tudíž za cíl podat ucelený kritický rozbor teorie osobnosti; upozorníme pouze na čtyři základní problémy uvedené učebnice, které mají metodologickou povahu: 1. na obecný metodologický přístup ke studiu psychických jevů a k předmětu psychologie, 2. na problematiku determinant rozvoje osobnosti, respektive tzv. zdrojů osobnosti, 3. na pojetí vědomí a jeho vztahu k osobnosti, 4. na otázku teoretických modelů osobnosti.

K OBECNÉMU METODOLOGICKÉMU PŘÍSTUPU KE STUDIU PSYCHICKÝCH JEVŮ

Za výchozí pojem a za předmět psychologie pokládá K. Balcar *prožívání*, přičemž duševní prý „...značí prožívané“ (s. 11). Tuto tezi upřesňuje na následující (12.) stránce: „Míra, v níž různé životní děje jsou zkoumány psychologii, je dána předpokládanou *účastí prožívání* na jejich průběhu, vedle dějů jiných. Vycházíme z předpokladu prožívání jako účinného *zdroje účelné činnosti* jedince. Tento předpoklad je v souladu s výsledky i s potřebami současné psychologické teorie a praxe; proto jej volíme jako základní východisko psychologického studia člověka“. Předmět psychologie a východisko psychologie osobnosti jsou tedy vyjádřeny jednoznačně. Otázkou však je, zda tento přístup je správný a odpovídá současnému vědeckému poznání.

Z dějin psychologie je známo staré dilema mezi přístupem jednak *klasického behaviorismu* (Watson aj.), který neuznával v systému psychologie subjektivní stavy, mezi něž řadil vědomí i prožívání, jednak *subjektivismu*, jenž zdůrazňoval pojem vědomí, avšak chápal jej převážně introspektivisticky. Pojem prožívání byl v minulosti používán v úzké souvislosti s pojmem vědomí. Strukturalní, a přímo až holistická hlediska sem vnesli tvaroví psychologové; W. Köhler např. definuje vědomí jako integraci fenomenálního, tj. názorného a prožitého světa. S příbuznými hledisky se setkáváme i u K. Balcara, zejména při

výkladu pojmu osobnost a vědomí; v tomto smyslu, jak uvidíme dále, pojímá i integraci osobnosti a jáství (s. 142).

Teprve dialektický a historický materialismus a na nich založená marxistická psychologie překonávají jednostrannou absolutizaci pojmů prožívání a chování; nejvýrazněji zejména v dílech S. L. Rubinštejna, L. S. Vygotského a A. N. Leonťeva. Na rozdíl od absolutizace pojmu prožívání zdůrazňují uvedení sovětské autoři, že předmětem psychologie je studium *psychických procesů*, které vznikají jako psychický odraz objektivní skutečnosti, a zároveň ukazují na důležitost *kategorie činnosti*, v níž se psychické procesy nejen projevují, ale také utvářejí a rozvíjejí. Z toho pak marxistická psychologie odvozuje *regulační* funkci psychiky: psychika, včetně vědomí, řídí chování a činnost lidí, umožňuje cílevědomé rozhodování i předvídaní. V psychických dějích a společensky podmíněné činnosti, jejichž povaha a struktura závisí na celkové úrovni rozvoje společnosti, se v ontogenezi člověka rozvíjí rovněž jeho *osobnost*. V tomto smyslu mluvíme o procesuálním, činnostním a osobnostním přístupu v marxistické psychologii. Tyto principy a přístupy jsou u nás již rozpracovány např. ve vysokoškolských učebnicích obecné psychologie a je třeba je v zájmu ucelené světonázorové výchovy studentů dále rozvíjet.

Na rozdíl od této koncepce, která má své zdroje v marxisticko-leninské filozofii, pokouší se autor hodnocené učebnice jednostranně odvodit teoretický systém psychologie osobnosti na podkladě pojmu *prožívání*. Přitom jej nechápe zcela správně. Marxističtí psychologové, např. S. L. Rubinštejn, vymezují prožívání jako vnitřní psychický a osobnostní stav odrážení objektivní skutečnosti; toto hledisko dále rozvíjejí na podkladě principu dialektické jednoty vědomí a činnosti.³⁾ V tomto smyslu K. K. Platonov (1982) pokládá prožívání za jeden z atributů psychiky, který je v člověku spojen s vědomím; prožívání je širší pojem než emoce — projevuje se nejen v oblasti emocí, ale i potřeb a jiných motivů, volního úsilí, a rovněž poznávací procesy mohou být doprovázeny prožitky uspokojení z vyřešeného problému; mohou však probíhat i v čistě kognitivní podobě jako informativní odraz objektivní skutečnosti.

Náš stručný rozbor tedy ukazuje, že prožívání je pouze jedním z atributů psychiky člověka. Nemůže být proto základním východiskem teoretického systému obecné psychologie ani psychologie osobnosti. Proto pokusy udělat je východiskem teoretického systému psychologie osobnosti nutně vyúsťují v subjektivismus a filozofický iracionalismus. V sovětské psychologii se např. F. V. Basin rovněž pokusil položit prožívání v základ obecné psychologie i psychologie osobnosti. V zásadní diskusi byl však tento pokus sovětskými psychology odmítnut jako jednostranný a teoreticky nezdůvodněný. Přitom bylo konstatováno, že v klinické psychologii a psychoterapii má zdůrazňování osobnostního prožívání svou specifickou úlohu. K podobnému závěru dospíváme i my: K. Balcar jako pracovník v oblasti klinické psychologie má oprávněné důvody k praktické i teoretické analýze pojmu prožívání. Rozhodně však není možné, aby přístup vhodný pro jednu dílčí oblast psychologie, v daném případě pro klinickou psychologii, se stal metodologickým východiskem psychologie osobnosti, resp. celé obecné psychologie. Takováto jednostrannost by byla, jak dále ještě ukážeme, ke škodě tohoto vědního oboru.

³⁾ Podrobněji jsou tyto názory rozvedeny v dílech S. L. Rubinštejna, K. A. Abuľchanové-Slavské aj.

K POJETÍ ZDROJŮ (DETERMINANT) OSOBNOSTI

S nejasnostmi se setkáváme rovněž ve druhé kapitole učebnice, nazvané „Zdroje osobnosti: vnitřní a vnější činitelé“ (s. 29–56). Tato kapitola, stejně jako za ní následující vztahový a obsahový rozbor osobnosti (s. 57–114), obsahuje množství zajímavých údajů, např. o vztahu mezi psychickými procesy (ději) a stavy osobnosti, o dynamice motivace, o temperamentu aj. Při studiu vnitřních a vnějších činitelů jako zdrojů osobnosti však je nejdůležitější výklad vztahu mezi *biologickými a sociálními faktory* psychického vývoje člověka a jeho osobnosti. Jde o problematiku *determinismu v psychologii*, kterou alespoň stručně objasníme.

Učebnice vychází z rozboru vlivů *prostředí* ve vztahu k vnitřním činitelům. Podle jejího autora se vnější podmínky prostředí uplatňují při utváření osobnosti na dvou úrovních:

- a) na úrovni fyzické (jde o hmotnou stránku interakce),
- b) na úrovni psychologické (jde o interakci jedince s okolím na úrovni významové).

Odhlédneme od toho, že rozlišení pouze dvou úrovní je zjednodušené a je v rozporu se současným systémovým a vývojovým přístupem v psychologických vědách.⁴⁾ Podstatné je zde autorovo stanovisko, v němž se přiklání, jak sám uvádí, k metodologické skepsi vyjádřené již americkými autory Kluckhohnem a Murrayem (1953): „Starý problém ‚dědičnosti‘ v podstatě nedává smysl. Tyto dva soubory určujících vlivů lze zřídka naprosto oddělit, jakmile již prostředí začalo působit... Jedinými vhodnými otázkami zde tedy jsou: 1. které z různých genetických možností se uskuteční jako výsledek určitého sledu životních událostí v daném fyzickém, společenském a kulturním prostředí? a 2. jaké meze jsou vývoji této osobnosti dány genovou výbavou?“ (s. 32). Východiskem z tohoto v podstatě pozitivisticko-pragmatického hlediska učebnice nabízí v hledání většího počtu typických interakčních vzorců, jimiž se obecné zákonitosti za různých podmínek prosazují. Při studiu vztahů mezi biologickými a sociálními činiteli však za účinnější považujeme metodu systémové spolupráce týmů odborníků z oblasti psychologie, biologie, sociologie aj.

Do těchto souvislostí zapadá i nepřehodnocená koncepce interakcionismu (Endler a Magnusson aj.) a situacionismu (Bower). Základní kritika těchto směrů, kterou publikoval M. Vorweg, je uvedena až v závěru učebnice; jejím východiskem tudíž zůstávají i v této důležité otázce nemarxistické psychologické názory. Objevují se zde zřetelné názorové analogie mezi knihou K. Balcara a dříve publikovanou prací P. Říčana.⁵⁾ Nedostatek místa neumožňuje hlouběji ozřejmit souvislosti, které v uvedeném kontextu vedou autora učebnice k pragmatickému závěru, že „... člověk je mírou všech věcí a tedy i člověka“ (s. 52).

Jednou z hlavních příčin těchto nejasností je nedůsledné uplatnění *vývojového (historického) a systémového přístupu*, který by měl být v učebnicích psychologie přirozenou nezbytností. Ukážeme to na jednom příkladě. Při rozboru působení společenských vlivů na utváření osobnosti se hovoří i o působení kultury, vymezené jako „... úhrn lidskou společností vytvořených způsobů, jak

⁴⁾ Viz práce B. F. Lomova, J. V. Šorochové, K. A. Abuľchanové aj.

⁵⁾ Viz Říčan, P.: Psychologie osobnosti. Praha, Orbis 1972.

žit“ (s. 53). Dále se uvádí, že vlastně jde o způsoby poznání, citění a jednání, které jsou v dané skupině v určitých situacích obvyklé.

Při studiu vlivu společnosti na osobnost postulují marxističtí autoři (L. S. Vygotskij, S. L. Rubinštejn, A. N. Leonťjev, L. Séve, K. A. Abuľchanova aj.) nutnosti historického přístupu k analýze dynamického a proměnlivého působení společenských vztahů na rozvoj osobnosti člověka, k hodnocení jeho aktivní účast⁵⁾ ve vývoji těchto vztahů, k rozboru úlohy dvou kultur (viz Leninovo pojetí), třídní podstaty současné společnosti apod. To vše jsou reálné determinanty, bez nichž nelze pochopit podstatu osobnosti současného člověka, ani proces jejího utváření. Ahistorická abstraktnost, s níž se setkáváme ve vysokoškolské učebnici K. Balcara a která je u nás bohužel dosti častá i v jiných pracích (viz např. zmíněná Psychologie osobnosti P. Říčana), způsobuje zejména při studiu různých psychických struktur i celých systémů nemalé teoretické potíže a je jednou z hlavních bariér ve využívání poznatků psychologie v naší socialistické společnosti, v komunistické výchově lidí, v rozvoji pracovních kolektivů, při formování socialistické uvědomění a jinde.

Nehistorický přístup, který je patrný v celé učebnici, můžeme ilustrovat alespoň na příkladu rozboru vlivu kultury na vývoj osobnosti. Autor opomíjí výše uváděné konkrétně historické souvislosti a přechází přímo k analýze společenských rolí a jejich úlohy v rozvoji osobnosti. Základní vývojový přístup, který byl dříve opomenut, však náhle aplikuje; ukazuje působení otce, matky a rodiny na vývoj osobnosti dítěte. V učebnici se tudíž uplatňuje dvojí míra: tam, kde historicko-vývojový přístup zdůrazňují marxisté, je opomenut, kde jej užívají západní psychologové, je široce a mnohdy i poutavě rozpracováván. Autor patrně pocítuje tyto své neujasněnosti, proto na závěr druhé kapitoly (s. 56) slibuje, že širší teoretické otázky bude řešit v závěrečné šesté kapitole. Jak zvládl tento úkol, ukážeme na závěr naší statě.

K POJETÍ VĚDOMÍ A JEHO VZTAHU K OSOBNOSTI

I když jsme výše poukázali na autorovu eklektickou nedůslednost (např. jednou uplatňuje vývojový nebo systémový přístup, jindy — když se mu to nehodí — jej opomíjí), v jednom je při výkladu vědomí důsledný: v *metodologické skepsi*. Vědomí sice chápe jako jednu ze základních kvalit života, ale projevuje skepsi při zkoumání jeho podstaty. Uvádí: „Logickým přiřazením nelze jeho podstatu vymezit... Vztahy mezi fyzicky a psychologicky vymezenými proměnnými jsou zde běžně zkoumány empiricky; sama podstata těchto vztahů však zůstává otázkou filozofickou“ (s. 142).

Otázku podstaty vědomí přenechává tedy, podobně jako jiní soudobí metodologičtí skeptici, tj. dědicové V. I. Leninem kritizovaného agnosticizmu, filozofii. Přitom filozofickými otázkami se jako vyhraněný empirik nezabývá; nebere v úvahu ani skutečnost, že již dávno existuje vědecká, marxisticko-leninská filozofie. Jde tu o příklad velkorysého popření (ve smyslu psychoanalýzy), kterým si člověk subjektivně upravuje objektivní skutečnost tak, aby byla prožívána jako méně hrozivá.⁶⁾ Pak se provede známý pragmatický zvrát: metodologický skepticismus se převede, jak to činí četní současní neopozitivisté, na

⁶⁾ K. Balcar na s. 162 popisuje známý psychoanalytický mechanismus popření zavedený již S. Freudem; sám mu mimovolně podléhá v případě popření marxisticko-leninské filozofie.

pozice pragmatismu tím, že se odmítne zkoumání podstaty a že se prohlásí: „Zde (tj. v učebnici) věnujeme pozornost pouze *jednotící úloze* vědomí v celku osobnosti — jejich dějů, stavů a struktur“ (s. 142). Jinak řečeno, půjde nikoli o zkoumání podstaty vědomí, ale pouze o to, jak působí na celek osobnosti a na její jednání.

Dříve než zhodnotíme chápání této „jednotící úlohy“, je nutno alespoň stručně objasnit povahu uvedeného pragmatického zvratu. Pragmatismus, jak je známo, záhy po svém vzniku zastaral (pó známých pracích J. Deweye, W. Jamese a pozdějších operacionalistů); dnes je tak zastaralým, že je kupodivu, že se k němu ještě někdo hlásí! Vždyť sovětská i naše psychologie již dávno přešla na pozice dialektického a historického materialismu a na vývojově systémovou koncepci, k jejímž východiskům patří především princip odrazu (zdůrazněný V. I. Leninem a dále rozpracovaný ve velkém množství vědeckých publikací) reflexní teorie I. M. Sečenova a I. P. Pavlova, rozvinutí principu odrazu v dílech S. L. Rubinštejna, L. S. Vygotského, A. N. Leontjeva, B. F. Lomova, K. K. Platonova i v pracích českých a slovenských autorů. Jak je možné v současné době přehlížet tato východiska, kdy problematika vědomí, a to jak společenského, tak individuálního, je předmětem výzkumů (viz stěžejní úkol VIII-6), kdy se u nás konaly na uvedená témata četné konference a kdy vycházejí příslušné psychologické i filozofické publikace? Zřejmě tu jde o více než pouze o názorovou faktografickou a metodologickou zastaralost. Jde především o to, že podstatu vědomí lze objasnit jen dalším teoretickým i experimentálně empirickým zkoumáním na podkladě dialektickomaterialistického pojetí, které zformuloval už K. Marx. Zároveň s tím je nezbytné zkoumat vývoj psychického odrazu v podmínkách historického rozvoje společnosti a odhalit podmínky vzniku společenského i individuálního vědomí.

Nepochopení těchto dialektickomaterialistických souvislostí vede k nepřesnému vymezení *obsahu i rozsahu vědomí*. Obsah vědomí tvoří podle učebnice (s. 142 a 143) *obsahy* prožívání či uvědomování a *činnost* prožívání či uvědomování sama o sobě; rozsah vědomí pak je tvořen *prožíváním, uvědomováním prožívaného a uvědomováním sebe sama*. Není proto divu, že na podkladě takového vymezení sám autor připouští, že bude nepřesně užívat pojem vědomí i ve svém dalším výkladu: někdy jej použije k označení celku duševního života (ve významu celistvosti prožívání) a jindy jako protikladu „nevědomí“ či „podvědomí“ (tj. přibližně ve významu „uvědomování“) — viz s. 143. Avšak nejen zde, ale i v dalších kapitolách (např. při rozboru povahy vědomí — kap. 5.1.2; při výkladu vědomí — kap. 5.1.4 atd.) postupuje pozitivisticky popisně a neusiluje o vědecký výklad: např. prožívání, které je jedním z atributů psychické, případně vědomé aktivity, se ztotožňuje s celkem vědomí. Příčinu těchto nepřesností vidíme v tom, že autor neanalyzuje pojem vědomí vývojově: nejenže nevychází z vývojových úrovní odrazu, ale nerozebírá ani úlohu anticipace a předvídaní, ani jednotu subjektu a objektu (např. zcela přehlíží důležitý psychologický princip jednoty vědomí a činnosti). Když se ocitá v teoretické tísní, vždy se odvolá na dynamickou psychologii nebo přímo na psychoanalýzu. Hlavním zdrojem zjednodušující argumentace tudíž i zde jsou — podobně jako v jiných částech učebnice — poznatky západní pozitivistické psychologie.

Výklad integrace osobnosti a vědomí je završen kapitolou „Obrana sebe-pojetí“ (s. 161–168), která je koncipována neopsychoanalyticky. S odvoláním na práci P. Říčana (1972) pojednává se v ní o nalezení citového a myšlenkového

těžiště individua. Sebepojetí jakožto „obraz svého já“ se tu váže na existenci citu životní jistoty; motiv jistoty je spojován s životním sebepotvrzením v protikladu k pocitu a prožívání úzkosti. Následuje pak přehled obranných mechanismů proti úzkosti a narušené osobní rovnováze, a to v souladu se současným neofreudismem; od popření a vytěsnění až po odčinění (Ungeschehenmachen, nápravu jiným činem), reaktivní výtvar (Reaktionsbildung) a přesunutí (Verschiebung, nalezení náhradního cíle). Poněvadž nelze v této stručné studii uvedené mechanismy podrobněji analyzovat, konstatujeme jen, že vyžadují kritické přehodnocení z dialektickomaterialistických pozic.

Na pravou míru však chceme uvést celkovou koncepci, z níž tato část učebnice vychází. Cit jistoty, ochrana integrity osobnosti a jejího vědomí jsou závažnou psychologickou otázkou v současné době, kdy prudce nastupuje moderní technika, včetně robotů, kdy na člověka působí nepřehledné toky informací, kdy dochází k zrychlenému společenskému dění apod. Řada západních autorů obratně zneužívá těchto komplexních souvislostí k ideologickému matení lidí a k manipulaci s jejich vědomím pomocí pesimistických výroků o „šoku z budoucnosti“, o ztrátě perspektiv dalšího vývoje společnosti aj. Problematika integrity osobnosti je důležitá i v oblasti klinické psychologie při poruchách osobnosti, chování a vědomí lidí, tj. v oblasti, v níž autor učebnice pracuje. Je však nesprávné nekriticky – jak jsme výše zdůraznili – zobecnit zde získané klinické poznatky na úsek všeobecné psychologie osobnosti. Ukážeme, proč tomu tak je.

V koncepci K. Balcara jde v podstatě o „obranu sebepojetí“ individua chápaného abstraktně, odtržené od konkrétních historických souvislostí. Na zdroje omylu tohoto pojetí upozornil již K. Marx, když kritizoval zastaralý *antropologismus*. Z něho vychází současný neofreudismus, jehož se učebnice přidržuje. K. Marx rozebral nesprávnost antropologismu ve známých tezích o Feuerbachovi a dospěl k závěru, že vývoj určitého individua je podmíněn vývojem všech ostatních, s nimiž je v přímém nebo nepřímém styku. Jde o závěr, který je potvrzován četnými sociálně psychologickými výzkumy. Toto zásadní marxistické stanovisko se v učebnici pravděpodobně z neznalosti věci opomíjí. Zřejmě zde platí známý Engelsův výrok, že materialistická dialektika je náročná myšlenková metoda, kterou ne všichni správně chápou a které je třeba systematicky se učit.

Vraťme se však k „obraně sebepojetí“. Ze své každodenní zkušenosti člověk ví, že nejlepší obranou sebe sama je život v lidském kolektivu, v družné spolupráci s ostatními lidmi. Zvláště jasně si to uvědomujeme dnes při globálním ohrožení lidstva atomovou válkou. Všechny okolnosti tudíž potvrzují správnost dialektické jednoty člověka a společnosti, individua a lidského společenství, jedince a kolektivu. Přesto je dosud značně zakořeněn pragmatický individualismus jako zákonitý průvodní znak společenských vztahů v kapitalistické společnosti, jehož projevy ještě částečně přetrvávají i u nás. Mimo jiné i proto, že je obnovován nevhodnou výchovou a propagací nevědeckého, nemarxistického světového názoru. Na všech druzích a stupních našich škol proto musíme posilovat kolektivistické vědomí, které je zdrojem i zárukou nikoli abstraktního, nýbrž zcela konkrétního socialistického humanismu. Pouhá „obrana sebepojetí“ ve smyslu neopsychoanalýzy se z tohoto hlediska jeví jako obrana starého individualismu, nadřazování toho – jak uvedl J. Andropov – „co je mé“ nad „naše“. Skutečně vědecké objasnění těchto otázek má praktický význam pro

budování rozvinuté socialistické společnosti. Výklad vědomí a obrany sebepojetí, který nacházíme v učebnici, však tento velmi důležitý úkol neplní z důvodů, které jsme – byť velmi stručně – uvedli. Naopak základní otázky této problematiky spíše zatemňuje.

K OTÁZCE TEORETICKÝCH MODELŮ OSOBNOSTI

V učebnici se na řadě míst slibuje, že teoretické otázky psychologie osobnosti budou řešeny v závěrečné šesté kapitole (s. 187–219). S čím se však v ní setkáváme? Autor zde podává objektivistický přehled vybraných novějších teorií osobnosti; začíná pojetím S. Freuda a končí některými marxistickými východisky k psychologii osobnosti – uvádí zejména koncepci M. Vorwerga a model F. Kluxe; ze sovětských autorů se odvolává hlavně na L. S. Vygotského, S. L. Rubinštejna, z našich na O. Mikšíka a O. Kolaříkovou.

Poněvadž nám nejde o recenzi, nýbrž o koncepční diskusi, soustředíme se opět na teoretické souvislosti, které pokládáme za hlavní. Z tohoto hlediska je klíčová závěrečná subkapitola nazvaná „Vývoj v teorii osobnosti“. Autor zde volá po *metodologické syntéze* „... na dokonalejší úrovni, než jaké psychologie dosud dosáhla“ (s. 212). Dále požaduje přesnost a úplnost operacionálního přiřazení teoretických výroků měřitelným jevům, což má být „... podmínkou užitečnosti *teorie jako modelu skutečného fungování osobnosti*, jímž je lze v jeho projevech jednak vysvětlovat, jednak vypočítávat – alespoň po některé jeho závažné stránce“ (s. 212). Poněvadž autorovi jde o metodologii na „dokonalejší úrovni“, zákonitě se objevuje otázka, proč nebere v úvahu marxisticko-leninskou, tj. dialektickomaterialistickou metodologii, kterou dnes buď přijímají, anebo alespoň o ní diskutují přední vědci celého světa. Je třeba pokládat za závažný nedostatek, že autor vysokoškolské učebnice tak důležitou metodologickou otázku přehlíží. Ke světonázorovým důsledkům takového postupu se ještě vrátíme.

V závěrečné kapitole autor stručně rozebírá čtyři hlavní modely osobnosti (s. 213–218) v souladu s názory západních psychologů (např. Wiggina): 1. „člověk–krysa“; 2. „člověk–vědec“; 3. „člověk–herce“ a 4. „člověk–počítač“. Jedná se o modely, které jsou podle autora natolik jasné, že umožňují soustavné přiřazování důležitých prvků a vztahů vyvozených na jedné straně ze zkoumání osobnosti, na druhé straně z rozboru modelu samého. Jde tu hlavně o přirovnání zákonitostí osobnostní funkce člověka k povaze chování laboratorního zvířete, k poznávání skutečnosti vědcem, k vytváření dojmu hercem a ke zpracování informace počítačem.

K modelu „člověk–krysa“ má autor určité výhrady; avšak lze jej podle něho využít k dílčímu vysvětlení některých osobnostně důležitých jevů, např. osvojování řeči (viz např. Skinnerova koncepce), mechanismů duševních poruch nebo při vytváření výukových nebo terapeutických programů.

Model „člověk–vědec“ vychází z předpokladu, že jedinec poznává životní situace a řeší je, tj. chová se podobně jako vědec (viz S. Kelly). Aktivně zkoumá skutečnost ve snaze získat kontrolu nad životními událostmi pomocí pojmů a pravidel, které si k tomu účelu vytváří. To prý umožňuje vysvětlit tak důležité jevy pro psychologii osobnosti, jakým je např. tvůrčí řešení problému, objasnit způsob, jak člověk chápe druhé lidi a terapeuticky podle těchto vzorců působit na druhé lidi.

Východiskem modelu „člověk–herec“ je to, že lidé si v ontogenezi (v procesu socializace) osvojují určité role, přičemž jednají podobně jako herci na jevišti, tedy tak, aby vzbudili určitý dojem (viz E. Goffman). I když tento model je omezený, přispívá podle K. Balcara k výkladu chování člověka v pojmech rolí a k objasnění sebeprojevení v pojmech účinné komunikace; prakticky lze využít tohoto modelu při terapii schizofreniků aj.

Pokrok v rozvoji počítačové techniky vytvořil podmínky pro konstrukci modelu „člověk–počítač“. Některé struktury a funkce počítače mohou sloužit jako model určitých psychických stránek a chování osobnosti. Vychází se zde z předpokladu, že určité části mozku vykonávají úkony obdobné některým částem počítače; např. hledají se analogie mezi pamětí počítače a člověka, srovnávají se vztahy mezi programem činnosti počítače a mezi programy, jimiž řídí svou činnost člověk, tvoří se i modely interakce dvou a více programů, které lze využít v diagnostice a terapii poruch osobnosti (viz Colby aj.).

Vůči využití vhodných modelů při studiu dílčích stránek psychiky člověka a jeho osobnosti nelze mít námitky. Modelování vždy vytváří požadavky na přesnou formulaci a prakticky využitelnou operacionalizaci teoretických výroků. Souhlasíme, že je třeba co nejvíce zdokonalovat metody vědecké práce v této oblasti.

Vlastní problém této závěrečné teoretické kapitoly Úvodu do studia psychologie osobnosti však spatřujeme jinde. Měl v ní být podán, jak autor sliboval, nejen rozbor současné teoretické úrovně psychologie osobnosti, ale i to, jak lze teoretických poznatků využít ve společenské praxi. Jinak řečeno, kapitola měla obsahovat syntézu teoretických poznatků z psychologie osobnosti a prognózu jejich využití v dalším rozvoji naší společnosti. Je však zřejmé, že ani výše uvedené čtyři modely osobnosti, ani jim předcházející teoretický výklad o jejich problémových stránkách nespĺňují tyto požadavky zejména proto, že autorův teoretický výklad nepřihlíží ke konkrétně historickým podmínkám. Po prostudování této části učebnice je student uveden do ještě větších nejasností, než u něho vyvolaly předcházející kapitoly. Schází zde totiž jednotlicí hodnocení předložených devíti teoretických koncepcí, od Freudovy psychoanalýzy až po teorii K. Lewina a J. Nuttina. Avšak nejen to, chybí i přehled teoretických modelů osobnosti a jejího utváření, vypracovaných tak uznávanými sovětskými psychology, jakými jsou A. N. Leonťjev, V. N. Mjasiščev, A. A. Bodaljev, E. V. Šorochová, K. A. Abulchanová aj.

CELKOVÝ POHLED NA HODNOCENOU UČEBNICI

Zpracování skutečně vědeckého, o výzkum se opírajícího úvodu do studia psychologie osobnosti je velmi náročný úkol, proto je třeba ocenit každé poctivé úsilí o jeho zvládnutí. Avšak vzhledem k výchovně vzdělávacím cílům našich vysokých škol nelze postupovat tak, že se převezmou pozitivistické a personalistické prameny bez kritického přehodnocení jejich teoretických a metodologických východisek. Úkol naopak spočívá v důsledném a zároveň heuristickém rozpracování základních principů a kategorií dialektického a historického materialismu v oblasti psychologie osobnosti. Přitom je nezbytné jednak se opírat o současné výzkumné výsledky, jednak vycházet z potřeb rozvoje naší socialistické společnosti.

Ani jeden z těchto momentů, podle našeho názoru, autor hodnocené učebnice důsledně nerespektoval. Nemůžeme se proto ztotožnit s recenzí K. Bláhy,

kde mimo jiné píše, že učebnice „... se stala díky vědecky fundovaně provedené výstavbě některých z okruhů problematiky psychologie osobnosti novou především koncepčně“.⁷⁾ Ani po stránce obsahové není plně v souladu s názvem. Přílehlavější by zřejmě pro ni bylo záhlaví: Přehled poznatků z oblasti novějších koncepcí psychologie osobnosti. Jenže aby o takové téma byl společenský zájem, muselo by jít o jejich kritické zhodnocení z pozic marxismu-leninismu.

Někdo může namítnout, že jde „pouze“ o úvod do studia jedné z psychologických disciplín, jehož cílem není podat komplexní pohled na celou psychologii osobnosti. S tím lze souhlasit. Ale zároveň je nutné zdůraznit, že hodnocený Úvod do studia psychologie osobnosti je určen studentům *socialistické vysoké školy*, že psychologie stejně jako jiné společenské vědy plní i ideologickou, světonázorovou funkci. Ta se realizuje, mimo jiné, také odbornými publikacemi, zejména vysokoškolskými učebnicemi. Z tohoto hlediska učebnice, kterou se zabýváme, tuto úlohu neplní, nerozvíjí a neupevňuje vědecký (rozuměj marxisticko-leninský) světový názor studentů. Jak jsme již uvedli, nejen je, ale pravděpodobně i některé mladé vědecké pracovníky a lidi z praxe uvádí do nejasností, rozpaků a bezděčně vede k osvojení netřídního pohledu na závažné společenské otázky.

V. L. Lenin nejednou vyslovil myšlenku, kterou mnohaletá praxe budování socialismu potvrdila, že socialistická společnost je silná uvědomělostí mas. V ní je skryta obrovská tvůrčí síla lidí, schopná mobilizovat je ke splnění i těch nejnáročnějších společenských úkolů. Z toho důvodu, jak bylo řečeno na XVI. sjezdu KSC, smyslem veškerého „... výchovného úsilí je utvářet všestranně se rozvíjející osobnost člověka, formovat jeho myšlení a cítění v duchu našich socialistických ideálů, morálních norem a životních hodnot, aby se v něm plně rozvinuly nejušlechtlejší rysy hospodáře a tvůrce nové společnosti“.⁸⁾ Hodnocená učebnice na tento sjezdový závěr nereaguje. Do jejího obsahu se výklad charakteru nedostal vůbec a schopnosti jsou netradičně rozebrány v subkapitole 4.2. Poznání, přičemž se zužují pouze na kognitivní oblast s akcentem na inteligenci.

Inteligence člověka má významnou úlohu, zejména v období vědeckotechnického rozvoje, avšak upřednostňování její role před jinými psychickými vlastnostmi, zejména před charakterem, je typické pro kapitalistickou společnost. Svou podstatou dává více šancí jedincům s „vlčí morálkou“, různým spekulantům apod., než lidem ryzího charakteru. S rozvojem socialistického společenského zřízení stále více převažuje socialistický způsob života a souběžně s tím se utvářejí též rysy socialistické osobnosti. Úměrně s tím se i charakteru člověka dostává místo, které mu právem náleží. Publikace K. Balcara tuto skutečnost opomíjí.

Současné úsilí Československé psychologické společnosti při ČSAV a většiny psychologů v ČSSR je zaměřeno na široké a skutečně efektivní uplatnění psychologických věd ve společenské praxi. Bohužel, autor Úvodu do studia psychologie osobnosti, byť prokázal značný rozhled zejména v západních psychologických teoriích osobnosti a vynaložil značnou pracovní energii a pravděpodobně byl veden i upřímnou snahou odvést seriózní práci, neprospěl svou publikací těmto snahám našich psychologů.

⁷⁾ Pedagogika, 1984, č. 3, s. 375.

⁸⁾ XVI. sjezd KSC. Praha, Svoboda 1981, s. 44.

Náš hodnotící pohled by byl neúplný, kdybychom zároveň s kritickým posouzením jedné publikace nekonstatovali, že většina československých psychologů stále hlouběji proniká k základům dialektického a historického materialismu, což má mimořádný metodologický význam pro rozvoj psychologických věd i pro jejich uplatnění ve společenské praxi. Tato pozitivní skutečnost se projevuje mimo jiné rovněž v tom, že u nás vyšla celá řada původních marxisticko-leninských vysokoškolských učebnic, vědeckých příruček a monografií z různých disciplín psychologie. Jejich konkrétní posouzení by překročilo rámec naší stati; avšak bylo by účelné, co nejdříve je zhodnotit a přispět tak ke koncepčnímu rozvoji vědecké i výchovně vzdělávací práce vysokých škol v ČSSR.